

Et virksomt liv

Udforskning af
virksomhedsteoriens praksis

Redigeret af
Mariane Hedegaard
Vagn Rabøl Hansen
Sven Thyssen

AARHUS UNIVERSITETSFORLAG

1989

VIRKSOMHEDSTEORIEN SOM PSYKOLOGIENS MOTORVEJ - MED LANDSKAB OG TO SPOR -

NOGLE SKITSEMÆSSIGE BETRAGTNINGER

NIELS ENGELSTED

SYSTEM SØGES

I den moderne verden har det fået stor praktisk betydning at kunne begribe menneskelig handling og tænkning på et videnskabeligt grundlag. Derfor har kravet til udviklingen af en praktisk psykologi været stadigt voksende.

Med en vældig vækst i sine anvendte discipliner er psykologien kommet denne udfordring imøde. Og samtidig er den selv blevet befrugtet med et vældigt materiale af erfaringer og viden hentet fra de mest forskelligartede områder af menneskelivet.

Dette er en lykkelig ting for en videnskab, men som 1700-tallets naturhistoriske taxonomer kan bevidne, så kan et overvældende materiale også skabe vanskeligheder. For empirien er jo ikke i sig selv teori, og det kan faktisk være svært at få øje på skoven for bare træer. Ihvertfald er det det, der er sket for psykologien. "Resultatet har været en yderligere skærpelse af modsætningen mellem den enorme mængde faktisk materiale, der omhyggeligt er stykket sammen af psykologien [...] og den jammerlige tilstand dens teoretiske, metodologiske fundament befinder sig i", som A.N. Leontjev udtrykker det (1).

Også psykologien er altså på denne måde blevet spændt på pinebænken af sin egen succes, idet det empiriske materiales rigdom står i voldsom kontrast til den grundlæggende teoris fattigdom. Og da - som Lewin sagde - en god og grundlæggende teori er det mest praktiske man har, så er misforholdet faktisk

også en kæp i hjulet for den videre udvikling af psykologiens praktiske anvendelighed.

Psykologiens almene teoretiske mangel kommer paradoksal nok til udtryk som det stik modsatte, nemlig som en overflod af teori. Det skyldes imidlertid alene, at hvert enkelt træ fordrer at være sin egen skov. Hvor teorien skulle skabe system og orden skaber den altså kaos og anarki, og ansporer til den hovedløse tanke, at teori er et akademisk anliggende, der ikke har meget med det praktiske liv at gøre. En forestilling der f.eks. ville være umulig for en fysiker eller biolog, hvis praksis netop er uløseligt knyttet til de fysiske eller biologiske grundteorier.

KANDIDATEN

Fraværet af en grundlæggende almenpsykologisk teoridannelse, som den psykologiske forskning har kunnet bruge som fællesreferensramme, har været en af de store mangler ved den hidtidige psykologi og er det også idag, hvor "results obtained in related areas of psychology are sometimes impossible to discuss simply because the researchers speak different languages and think in different categories", som V.V. Davydov formulerer det. Hvor man med andre ord "badly needs a single basis, a common foundation", siger han. Netop! For vi behøver kun at tænke på de andre videnskaber for at blive mindet om, hvilken betydelig forskel en sådan fælles teoriramme gør.

Med virksomhedsteorien, som den er udviklet af A.N. Leontjev, har psykologien imidlertid for første gang fået en seriøs kandidat til en sådan grundlæggende teoridannelse. Leontjevs intention med dette arbejde, der optog hans liv fra 30'erne til hans død i 1979, var da også præcis dette: "Forsøget på psykologisk at gennemtænke de kategorier, der er de vigtigste for opbygningen af et helhedssystem for psykologien som en konkret videnskab om skabelsen, funktioneringen og opbygningen af den psykiske genspejling af virkeligheden, som formidler individernes liv" (2).

Nu er det ikke målsætningen, der gør virksomhedsteorien til noget særligt i mangfoldigheden af psykologiske teorier. Mange andre teorier har haft denne målsætning. Det særlige ved virksomhedsteorien er, at den direkte sigter på det, der er psykologiens fundamentale problem (forstået som vanskelighed og genstand på een gang!).

MELLEM SCYLLA OG CHARYBDIS

Den afgørende hindring for en fælles almenpsykologisk teoriramme er kløften, der spalter vores videnskab i den objektive og den subjektive psykologis uforligelige halvverdener. I Diltheys naturwissenschaftliche og geisteswissenschaftliche psykologi, eller hvad andre navne denne spaltning i tidens løb har haft.

Spaltningen er nemlig ikke ny. Den er ligeså gammel som filosofien selv, og selv om psykologien for et århundrede siden opsagde sin stilling som filosofiens tjenestepige og startede som selvstændig, så kunne den ikke frigøre sig fra denne tvedeling men måtte selv blive kløvet i to modstridende paradigmer, der har rod i henholdsvis den klassiske materialisme og den klassiske idealisme.

Stridens fremtrædelsesformer er mange og varierede, men kan alle føres tilbage til det grundlæggende spørgsmål om objektets eller subjektets primat. Er det de objektive (materielle) omstændigheder, der (kausalt-deterministisk) bestemmer subjektet (psyken, ånden, sindet, personligheden)? Eller er det subjektet, der (teleologisk) bestemmer de objektive omstændigheder? Man skal altså vælge mellem disse to grundlæggende paradigmer, som vi kan skrive således: O → S (objektets primat) og S → O (subjektets primat).

Forudsætningen for en så langvarig og uløselig konflikt er selvfølgelig, at delelinien mellem ret og uret ikke går mellem kombatanterne, men på tværs af dem. Således at begge parter har både ret og uret.

Dette er tilfældet her. At mennesket er et produkt af omstændighederne, er sandt. Og ligeså sandt er det, at mennesket er producent af sine omstændigheder. Begge parter har altså ret. Og samtidig tager begge parter fejl. De isolerer hver især en halv sandhed, hvor sandheden skal søges i den syntese, der fanger modsætningsparret som momenter i en dynamisk og levende helhed.

Skolet i Hegels dialektiske modsigelseslogik var Karl Marx i stand til at indse dette og rettede i 1845 følgende kritik af Ludwig Feuerbachs materialisme, der netop udtrykker nødvendigheden af en syntese af materialismens O → S og idealismens S → O. Marx skriver: "Den materialistiske lære, at menneskene er produkter af omstændighederne og opdragelsen, at forandrede mennesker altså er produkter af andre omstændigheder og forandret opdragelse, glemmer, at omstændighederne netop forandres af menneskene, og at opdrageren selv må opdrages" (3).

Begge dele må altså med - "at menneskene er produkter af omstændighederne" og "at omstændighederne netop forandres af menneskene". Dette er kravet til den nye materialistiske tænkning (4), hvor "hovedmanglen ved al hidtidig materialisme - Feuerbachs medregnet - er, at tingen, virkeligheden, sanseligheden, kun opfattes som objekt eller som beskuen; derimod ikke som menneskelig sanselig virksomhed, praksis, ikke subjektivt. Dette var grunden til, at den virksomme side, i modsætning til materialismen, blev udviklet af idealismen - men

kun abstrakt, da idealismen selvfølgelig ikke kender den virkelige, sanselige virksomhed som sådan. Feuerbach sigter til sanselige objekter, der virkelig er forskellige fra tankeobjekterne; men han opfatter ikke selve den menneskelige virksomhed som genstandsvirksomhed." (5).

Det ville ikke være forkert at sige, at virksomhedsteorien er bestræbelsen på at give disse Feuerbatcheser et konkret videnskabeligt indhold på psykologiens område og dermed fundere psykologien på den nye materialismes grund. Leontjev siger det så godt som selv (6). Men årsagen til denne bestræbelse var først og fremmest Feuerbatchesernes direkte relevans for den problemfyldte situation, som sovjetisk psykologi befandt sig selv i i 1920'erne. Nemlig den klassiske bevidsthedspsykologis sammenbrud over for den nye adfærdspsykologi eller objektive psykologi, som den kaldtes her. Problemet var særligt alvorligt, fordi de russiske refleksologers indsats i traditionen fra Setchenov var af stor videnskabelig lødighed, hvad der som bekendt kan opveje resultatets absurditet. F.eks. absurditeten i en afsubjektiviseret psykologi, hvor sindets og bevidsthedens udtryk kun tilskrives en epifænomenal rolle.

Virksomhedsteorien, som den udvikles gennem Vygotskij-skolens praksis i tiåret fra 1924 til 1934 for at få sin teoretiske formulering omkring 1940 af Leontjev (7), er forsøget på at redde psykologien fra at strandе på dette skær. Vel at mærke uden at strandе på det modsatte skær, der direkte eller indirekte benægter det psykiskes uløselige forankring i den materielle verden og praksis. Og det er denne smukke sejlads mellem Scylla og Charybdis, der gør virksomhedsteorien til muligt "helhedssystem for psykologien". Af et sådant helhedssystem fordres nemlig først og fremmest, at det kan rumme syntesen af de to paradigmer S → O og O → S. Ingen anden vej fører til begribelsen af det psykiske, hvis særegne kvalitet netop beror på den gådefulde dialektik mellem subjektets frihed eller egenbestemmelse og den objektive nødvendighed eller determination. Og det er dette, der peger på virksomhedsteorien som en psykologiens via regia, dvs. den motorvej, der kan organisere den psykologiske videnskabs teoretiske infrastruktur.

VEJEN

I overensstemmelse hermed er virksomhedsteoriens grundlæggende principper: 1) princippet om genstandsmæssighed eller virksomhedens objektive indhold (O → S); 2) princippet om subjektets aktivitet eller initiativ (S → O); og 3) princippet om disse siders formidling.

Dette grundlæggende synspunkt udvikles af Vygotskij-skolen, men først og fremmest på den praktiske udviklingspsykologis grund med teorien om barnets

aktive tilegnelse (S → O) af det objektive indhold i den samfundsmæssige kultur (O → S) gennem brug af sprog og redskaber (med objektive samfundsmæssige betydninger) i en social sammenhæng. Det er Leontjev, der efterfølgende videreudvikler synspunktet fra psykens ontogenese til dens fylogeneese og giver virksomhedsteorien status som almen fundamentalteori om psyken og dens udvikling (8).

Det grundlæggende synspunkt er dette, at psykisk genspejling ikke indtræffer direkte ved mødet med objektet (O → S), men at det udvikles som konsekvens af subjektets virksomhed. Subjektets virksomhed over for objektet (S → O) er til gengæld determineret af objektets subjekt-uafhængige egenskaber. Og dermed determineres den psykiske genspejling - via virksomheden - af objektets egenskaber. Altså (O → S) som en konsekvens af (S → O). Den objektive determination optræder her kun på den frie virksomheds grund!

Tanken om en syntese af frihed og nødvendighed er ikke ny. Filosofen E.V. Ilyenkov og V.V. Davydov har peget på denne grundforestilling hos Spinoza: "The capacity to actively shape one's own action in accordance with the form of any other body, to actively fashion one's own movement in space in conformity with the form and positioning of other bodies, was considered by Spinoza to be a distinctive characteristic of a thinking substance..." (9). Det vil sige, at evnen til objektivt at bringe sig i overensstemmelse med eller genspejle et hvilket som helst objekt fordrer et frit subjekt, der til gengæld kan kendes på denne evne. "This wonderful idea of Spinoza is one of the foundations of the dialectical materialist approach to the study of the psyche", siger Davydov andetsteds og med rette. Virksomhedsteoriens krumtap befinder sig her, og det er heromkring, at dens øvrige principper udvikler sig (10).

RABATTEN ER BLØD

Virksomhedsteorien er ikke noget færdigt resultat, det er ikke mere end en begyndelse, hvad Leontjev ikke selv lagde skjul på. Men det er også meget. Intet er vigtigere end at få begyndt og på en rigtig måde. V.V. Davydov og V.P. Zinchenko udtrykker det på denne måde: "Although an integrated and developed theory of the emergence and development of mental activity and consciousness that would satisfy the basic requirement of a dialectical materialist concept of development has not yet been created, a scientific situation is in the process of being established that favors the construction of such theories". (11).

At virksomhedsteorien endelig er et rigtigt udgangspunkt, som flere og flere orienterer sig efter, og samtidig langt fra er færdigudviklet, skaber naturligvis problemer. Asmolov taler om en "kritisk fase" i virksomhedsteoriens udvikling,

hvor man møder "an increased frequency of discussions of the role of the category of activity in building the conceptual apparatus of psychology" og samtidig "hears ever more insistently the idea that the category of activity is threatening to become a kind of monster, ready to devour all other psychological concepts". Og hvor der endvidere tydeligt er "discrepancy between the tremendous amount of factual material accumulated in the various special areas of psychology in which the theory of activity plays a special role and the initial principles of this theory, formulated very early, when it was being just developed." (12).

Det uundgåelige spørgsmål, som teorien har bragt os frem til, er med andre ord, om virksomhedsteoriens kategorisæt kan rumme det faktiske materiale? Om det udtømmer psykologiens genstand, eller om der er tale om en vældig overgeneralisation, der uberettiget gør al livsudfoldelse til virksomhed?

En overgeneraliserende teori er en teori, der overskrider sit gyldighedsområde og bliver ubestemmelig. Bestemmelse er netop afgrænsning (eller definition), jvnf. Spinozas *Omnis determinatio est negatio*. Ubestemmelig bliver virksomhedsteorien derfor, hvis virksomheden ikke kan afgrænses fra noget, der ikke er virksomhed. Hvis alt er virksomhed, og virksomhedsteorien derfor er en teori omfattende alt, så mister den sit videnskabelige indhold.

Dette er et problem, som vi ikke kan sige os fri for i vores vanlige brug af teorien. Jeg skal derfor i det følgende pege på det, som jeg mener er virksomhedens modsætning, og som derfor tjener til at give virksomhed en konkret bestemmelse. Det vil sige, at jeg vil skitsere en afgrænsning af virksomhedens begreb. Virksomhedsteorien er nok psykologiens motorvej, men der er også et landskab omkring den, der afgrænser den, kunne man sige. Og uden dette landskab, som den ikke er, kunne den ikke være en vej.

Lige så alvorligt som den for brede bestemmelse, der lader begrebet flyde over sine bredder, er imidlertid den for snævre bestemmelse, der ikke fylder begrebet ud. Også dette er efter min mening et problem ved vores nuværende forståelse af virksomhedsteorien, og jeg skal i det følgende tillige skitsere en dimension i virksomheden, som jeg mener, at det er afgørende at få med. Min påstand vil med andre ord være, at virksomhedsteorien er psykologiens motorvej, men det er en vej, der 1) bevæger sig igennem et landskab og 2) består ikke af ét men af to spor. Og ved begge tilføjelser vil jeg knytte an til grundproblemet om udvikling, der er den største hindring overhovedet for vores videnskabelige begrebsdannelse.

UDVIKLINGENS PROBLEM

Grækerne havde ret, da de for 2500 år siden indså, at udvikling betyder, at noget på een gang er sig selv (kontinuert) og ikke sig selv (diskontinuert) og derfor frembyder en modsigelse for tanken. At de heraf drog den konsekvens, at udvikling og bevægelse i det hele taget strider mod logikken og derfor ikke i virkeligheden finder sted (sanserne lyver), var derimod ikke rigtigt. Det er den praktiske virkelighed, hvor bevægelse og udvikling er realiteter med samme evidens, "som der eksisterer elefanter" (13), der må diktere logikken og ikke omvendt. En udviklingslogik, der kan rumme modsigelsen, må derfor udvikles. Det er det, vi kalder en dialektisk logik.

At udvikle en sådan er imidlertid lettere sagt end gjort. Ja, selv det at indse nødvendigheden, falder tænkningen svært. Både før og efter Hegel har man ihvertfald fastholdt den sætning om *Natura non facit saltus*, der ved at afvise det diskontinuerte moment i udviklingen faktisk afviser, at udvikling betyder tilblivelse af noget nyt (14). Og hermed har man afskåret sig fra den virkelige verden til ubodelig skade for den videnskabelige begrebsbestemmelse.

Her er det værd at bemærke, at resultatet af en manglende erkendelse af det kvalitative spring eller diskontinuiteten i genstandens udvikling er en begrebsbestemmelse, der på én gang er for snæver og bred! Hvis man med kontinuitetstænkningen udvisker skellet mellem det gamle og det nye, så bliver det nye ikke andet end det gamle, der til gengæld allerede tillægges det nye. Man ser det tydeligt eksemplificeret på én måde hos Darwin, der gør mennesket til en hund, men til gengæld gør hunden til et menneske.

Min påstand i det ovenstående var, at virksomhedsteorien på een gang er for bred og for snæver. Man må derfor spørge, om virksomhedsteoriens problem kunne være en utilstrækkelig identifikation af de kvalitative spring, der er betydningsfulde i udviklingen af virksomhedens genstandsområde?

Inden vi besvarer spørgsmålet bekræftende og erkender, at det er den dialektiske udviklingstænkning, der endnu er mangelfuld, så husker vi, at det var Marx og Engels, der reddede Hegels indsigt for eftertiden og "fik den anbragt på benene" i form af den historiske og dialektiske materialisme. Og vi husker også, at den historiske og dialektiske materialisme er selve grundlaget for virksomhedsteorien, der af Leontjev blev opfattet som et "ihærdigt forsøg på at løse psykologiens teoretiske hovedproblemer på marxismens grund." (15). Og vi gentager, at det netop er fordi, virksomhedsteorien anskuer forholdet mellem S → O og O → S som en dialektisk enhed - en levende modsigelse om man vil - at den kvalificerer sig som et teoretisk helhedssystem for psykologien.

Virksomhedsteorien har derfor sin styrke, fordi den er dialektisk. Tilsvarende har den sine svagheder, der hvor den endnu er udialektisk. Og det drejer sig netop om begribelsen af de to afgørende kvalitative spring, der er helt vitale for

dens genstandsområde: 1) det kvalitative spring der skaber psykisk liv fra liv uden psyke. Og 2) det kvalitative spring der skaber menneskelig virksomhed fra dyrisk virksomhed.

Davydov og Zinchenko omtaler dem netop som "two psychological problems, in our view the most important ones, the solution of which is now contingent on consistent application of the dialectical concept of development. First is the problem of the emergence of sensitivity, sensation, the image, and the mind...The second problem concerns the psychological laws of the emergence and development of human consciousness...". (16).

Men har Leontjev i virksomhedsteorien ikke givet et bud på såvel psykens tilblivelse som den menneskelige virksomheds og bevidstheds tilblivelse? Jo, det har han. Og det er enormt fortjenstfuldt på to måder.

For det første alene af den grund, at problemstillingen har fået den afgørende plads, der tilkommer den. Tilblivelse af psyke og af menneskelig bevidsthed blev af naturvidenskaben regnet blandt de syv verdensgåder (17), der aldrig ville kunne gives en videnskabelig forklaring. Og ikke med urette, for uden en dialektisk begrebsramme er tilblivelsen totalt ubegribelig. Her ligger formentlig årsagen til, at "the study of the origin of the mind has essentially been shelved, almost withdrawn from the agenda of contemporary psychology. (Selvom) this is a fundamental problem of philosophical import that, over the long term, also has a major practical significance." (18). Og derfor er det så betydningsfuldt, at Leontjev atter sætter tilblivelsens problem på dagsordenen for psykologien.

For det andet fordi Leontjevs behandling af de to fundamentale spørgsmål ikke skjuler, at den hellige grav ikke er velforvaret. Leontjevs begreb om henholdsvis psykens og den menneskelige bevidstheds oprindelse modsvarer tydeligt ikke det øvrige indhold i virksomhedsteorien. Og hermed ser man noget, der ikke er ualmindeligt. Nemlig at den gode teori gør sine egne svagheder tydelige efter princippet, at hvis f.eks. Leontjev har ret, så har Leontjev uret. Dette har ofte noget at gøre med, at teorien går ud over (eller ophæver) de forhåndsantagelser, som den startede med, hvorfor den faktisk fordrer, at dens præmisser bliver lavet om. Men det er teoretikeren ikke altid opmærksom på. Om dette er tilfældet i Leontjevs tilfælde, skal vi dog lade være usagt. Hans principielle forlæg til de to tilblivelsesproblemer var henholdsvis Pavlov og Engels, som han ikke - havde han villet - var fri til at sætte spørgsmålstejn ved.

Men herved fik den dialektiske begribelse af udviklingen ringe kår. For dialektikken bliver noget nyt til fra det gamle. For ikke-dialektikken bliver det gamle blot mere kompliceret. Og det er faktisk på den sidste måde, at Leontjev med udgangspunkt i Pavlov og Engels fremstiller de to afgørende udviklings-spring.

PROBLEMET OM PSYKENS OPRINDELSE

I overensstemmelse med 1. Feuerbachtese (se foroven) fremstiller Leontjev virksomhedsteorien som et opgør med det toledede analyseskema, der forstår menneskelig adfærd som passiv reaktion på udefrakommende påvirkning. Eller STIMULUS-RESPONS (S → R). Hvad der er brug for, er et treledet analyseskema. "Der har altså udviklet sig følgende alternativ inden for psykologien: enten bevare det toledede skema som det grundlæggende: objektets indvirkning → forandring af subjektets aktuelle tilstande (eller hvad der principielt er det samme: S → R) eller gå ud fra et treledet skema, der som sit mellemste led ("mellemste terminus") indeholder subjektets virksomhed og de betingelser, mål og midler, der svarer til den, - det led der formidler forbindelserne imellem dem." (19). Sætter vi dette mellemste led ind, får vi altså dette skema: S → VIRKSOMHED → R.

Vi accepterer helt den brillante forestilling om den aktive virksomheds genstandsorientering som forudsætningen for psykisk genspejling, som vi har mødt den i det ovenstående. Derimod forekommer det noget snævert, at virksomheden skal presses ned i dette hylster, som var den en intervenierende variabel, hvad den ikke er. "Ingen komplicering af det oprindelige skema ... er i stand til at fjerne de metodologiske vanskeligheder, dette skema har bragt psykologien" (20), siger Leontjev i sin argumentation for sit treledede skema. Men formuleret som et tre-ledet skema, fremstår virksomhedsteorien her faktisk som netop en komplicering af det oprindelige skema.

Hvis man fornemmer noget forkert her, er man ikke ene om det. "In our opinion, the concepts of stimulus and response in the first schema preclude any objective determination and associated activation in the form of exploratory movements and hence preclude the notion that activity is assimilability. Therefore, the concept of activity should not make the twoterm schema more precise, but rather eliminate it" (21), siger Davydov.

Det er netop den mærkelige forestilling om stimulus-respons-hylsteret (22), der kommer til at spille en afgørende rolle i Leontjevs overvejelser over psykens oprindelse. Psykens tilblivelse er identisk med det kvalitative spring fra irritabilitet til sensibilitet, hvor irritabilitet er "defineret som alle levende organismers almene egenskab til, under ydre påvirkningers indflydelse, at komme i en virksom tilstand", og hvor sensibiliteten er "en egenskab, der ganske vist udgør en form for irritabilitet, men som besidder sin kvalitative egenart." (23).

Irritabilitet er S → R, og sensibilitet er S → R med en kvalitativ egenart. I den første "bliver de forløb fremhævet, der umiddelbart tjener livsopretholdelsen". I den anden "udskilles processer, der ganske vist ikke bidrager direkte til livsopretholdelsen, men som lader organismen træde i forbindelse med egenskaberne i omverdenen." (24). De to forholder sig altså til hinanden, som

kødpulveret forholder sig til lyden af dyrepasserens trin. For det er helt klart, at Leontjev her bruger den klassiske betingnings paradigme som model for forskellen mellem irritabilitet og sensibilitet. Hermed bliver psykens tilblivelse fra irritabiliteten en slags betingning, dvs. dannelse af en signalforbindelse af den oprindelige direkte eller ubetingede forbindelse. $S \rightarrow R$ bliver med andre ord til den mere komplicerede forbindelse, der i sig rummer det psykiske.

Dette er alt for gnidret og småt til at beskrive det psykiskes fremkomst som en helt ny kvalitativ egenskab i verden. Ihvertfald har denne fornemmelse fået mig til at formulere en anden opfattelse af det psykiske og dets tilblivelse, der netop eliminerer $S \rightarrow R$ paradigmet, som Davydov fordrede (25).

Den grundlæggende tanke er, at psyken ikke opstår ved, at $S \rightarrow R$ bliver til $S \rightarrow V \rightarrow R$, men ved at $S \rightarrow R$ bliver til $R \rightarrow S$ (virksomhed).

Der er mange konsekvenser af denne opfattelse, her skal kun nævnes to, der til gengæld også er fundamentale. For det første bliver virksomheden i denne forestilling i sit væsen primær og ikke afledt af påvirkninger fra omverdenen. Virksomhed er ikke en reaktion, det er subjektets eksistensmåde. Det vil sige, at virksomheden er den fri aktivitet, der er forudsætningen for, at den objektive realitet kan genspejles, jvnf. Spinoza og russerne. Hvilket iøvrigt er helt i overensstemmelse med Leontjevs øvrige tanker om virksomheden. For det andet udtrykkes hermed den ejendommelige modsigelse, der er det psykiskes særlige kendetærke. Nemlig at responsen kommer før stimulus! Hvor en stimulus i fremtiden netop er et motiv, en årsag der virker fra fremtiden! Og en sådan kronologisk ombytning af årsag og virkning er netop den teleologiske eller psykiske virkelighed, der springer ud af den kausal-deterministiske virkelighed. Det vil sige en virkelighed, der stræber efter det fremtidige, og derfor forudsætter det, der ikke er. Kryptisk? Javist, men der er ingen vej udenom, hvis man vil begribe psykologiens genstand (26).

LANDSKABET

I denne forestilling er $S \rightarrow R$ og $R \rightarrow S$ absolutte modsætninger. Og virksomhedsteorien kan faktisk karakteriseres, hvis den stilles op som modsætning til $S \rightarrow R$ paradigmet og vice versa. Det er det, som Asmolov har gjort (27). Hvor $S \rightarrow R$ er kendetegnet ved stimulusstyring, er virksomhed kendetegnet ved sin genstandsmæssighed, hvor genstand må forstås som "something to which a living being relates as the object of its activity (Leontjev)". (28). Svarende hertil er virksomheden en proces, hvor organismen er aktiv, mens $S \rightarrow R$ blot lader organismen være reaktiv. Initiativet er subjektets ved virksomhed, mens initiativet kommer udefra ved $S \rightarrow R$, svarende til Skinners opfattelse, at det ikke er indi-

videt, men omverdenen der er bestemmende for adfærden. Adfærden sikrer blot en tilbagevenden til en forudbestemt relation til omverdenen eller en optimal organismisk tilstand. $S \rightarrow R$ er derfor en tilpasningsmåde eller en homeostatisk funktion. Virksomhed er derimod ikke en tilstandsstyring i forhold til et givet optimum, men tværtimod en proces, der medfører organismens selvforvandling. Asmolov citerer Rubinstein: "I am continually disturbing and changing my situation by my actions, and at the same time I am continually going beyond my own limits". Helt modsat med den homeostatiske $S \rightarrow R$, der tjener til at opretholde organismen inden for dens "limits". Asmolov refererer disse træk ved virksomheden til Allports "self-fulfillment" og til Maslows "self-actualization". Og man kunne her supplere med Frankls ditto, fordi også han indædt modstiller det til det homeostatiske $S \rightarrow R$ paradigme: "I deny that man really, basically, is striving to obtain, or restore any state within himself...This homeostatic principle is based on the presupposition that an organism, and also the human psyche, are primarily concerned with and striving to maintain or restore an inner equilibrium, a state without tension." (29).

Modsætningen imellem virksomhed ($R \rightarrow S$) og homeostasis ($S \rightarrow R$), er fundamental, og det er korrekt, at behavioristerne har været blinde for virksomheden, der er det psykiskes eksistensform, og uden hvilken højere livsformer må forblive ubegribelige. Men står vi og skal vælge imellem de to værensformer? Er det et spørgsmål om enten det ene eller det andet, hvor Leontjev, Asmolov og Frankl holder på den ene side og Skinner og de andre behaviorister holder på den anden?

Nej, det er det netop ikke. Virksomheden udspringer af en biologisk homeostase, hvor der vendes op og ned på stimulus-responsforholdet, hvorved det psykiske opstår. Men homeostasis forsvinder ikke af den grund ud af verden. Den eksisterer videre som virksomhedens modsætning, og i det virkelige liv optræder de sammen som en modsætningernes enhed og kamp. Og ligeså vel som virksomheden gennemløber en udvikling (psykogenesen), som beskrevet af Leontjev, udvikler homeostasen sig. Således er der to sider også til menneskets væsen. Og alt er dermed ikke virksomhed. Lille Alberts grådadfærd ved den frygtelige lyd i Watsons laboratorium, var f.eks. en menneskelig respons, men det var ikke virksomhed. Den mentale genspejling, der fulgte og associativt identificerede lyden med en rotte, rotten med en vattot, vattotten med moders krave, osv, fulgte et helt andet princip end virksomhedens genstandsmæssighed. Den sidste rækker ud efter noget i verden, den første styrer efter en tilstand. Ihvertfald er det min hypotese, at denne dobbelte mulighed ligger bag en lang række af psykologiens forhold. Der er psykologiske fænomener, der er uforklarlige alene ud fra virksomhedsteorien (30). Uden virksomhedsteoriens motorvej er psykologiens videnskabelige færd derfor nok umulig. Men færden går igennem et landskab, og uden anerkendelse heraf er færden også umulig.

PROBLEMET OM DEN MENNESKELIGE VIRKSOMHEDS TILBLIVELSE

Problemet gentager sig i spørgsmålet om det kvalitative spring mellem menneskelig virksomhed og den dyriske virksomhed, som den opstår fra. Forlægget er naturligvis her Marx og Engels, der først og fremmest har bidraget til spørgsmålet i *Den tyske Ideologi* fra 1845, hvori der står: "Man kan sætte skel mellem menneskene og dyrene ved bevidstheden, religionen, og hvad man ellers lyster. De begynder selv at adskille sig fra dyrene, så snart de begynder at producere deres livsfornødenheder." (31). En grundforestilling som Engels efter Darwin kombinerer med evolutionslæren i artiklen *Arbejdets rolle i abens forvandling til menneske* skrevet i 1876 fire år efter Darwins *Descent of Man*.

Mennesket adskiller sig altså fra dyret ved arbejdet, der defineres som et særligt forhold til naturen, der omformer naturstof efter menneskelige behov ved hjælp af forarbejdede redskaber og altid finder sted under sociale former og med et socialt indhold (32). Lad os nu se, hvordan denne forestilling finder sin plads i Leontjevs fylogenetiske klassificering af virksomhedsformerne og de dertil hørende former for psykisk genspejling.

Leontjev identificerer tre kvalitative trin i udviklingen af dyrenes virksomhed. Det drejer sig (med mine betegnelser (33)) om:

1. Simpel virksomhed (Sansning). Kendetegnet ved at subjektet kan sanse om objektet er der eller ikke. 2. Operationel virksomhed (Perception). Kendetegnet ved at subjektet herudover kan percipere, hvor objektet befinder sig i rummet og de mulige alternative veje (operationer), der fører til objektet. 3. Intellectuel virksomhed (Indsigt). Kendetegnet ved, at subjektet herudover er i stand til at kombinere operationer (en forberedelsesoperation efterfulgt af en fuldbyrdesoperation) og derved konstruere en adgang til objektet, der ikke er umiddelbart realisabel. (Altså som i historien med aben, kassen og bananen).

Hvis en operation er et middel til at realisere en virksomhed, så kan den kaldes et psykisk "redskab". Blandt dyr på dette virksomhedstrin bør der derfor findes arter, der kan bruge materielle redskaber, og det gør der. Analogt må en operation, der forbereder en anden operation, kaldes psykisk "redskabsfremstilling", og blandt arter på dette trin, bør der derfor findes arter, der kan fremstille eller forarbejde egentlige redskaber. Og det gør der, som bekendt. Chimpanser evner at fremstille mere end en halv snes forskellige redskaber (34).

Leontjev er bekendt med de højere primaters redskabsfremstilling, og kan derfor ikke gøre det intellektuelle trin til menneskets særlige virksomhed. Ihvertfald ikke uden, at det bliver socialt transformeret.

Det er nemlig præcis det, der sker i Leontjevs nøgleeksempel med klapjagten (35). Her deles jagtvirksomheden i en forberedelses- og en fuldbyrdesrelation, der varetages af forskellige individer - klapperen og jægeren - i en arbejdsdeling. Og Leontjev ser heri prototypen (36) på menneskelig virksomhed, der er kendetegnet ved en adskillelse mellem virksomhedens mål (det man gør) og virksomhedens motiv (det man vil opnå). Klapperen vil have kød i maven og skal derfor jage byttet væk fra sig. Dette har kun mening, hvis klapperen kan genspejle den sociale sammenhæng, hvori virksomheden foregår. At han indgår i et fællesprojekt. "Med hensyn til dens opståen, dvs. under det historiske aspekt, genspejler forbindelsen mellem mål og motiv i virksomheden ikke de naturlige, men de objektive samfundsmæssige sammenhænge og forbindelser." (37). Denne genspejlingsevne er iflg. Leontjev bevidsthed, og menneskets særkende. "Her møder vi den umiddelbare årsag til opståelsen af den specifikt menneskelige form for genspejling - den menneskelige bevidsthed." (38).

Da det er indlysende, at klapjagten er et socialt tilfælde af intellektuel virksomhed, så melder den tanke sig, at der også må findes sociale former svarende til den simple virksomhed og til den operationelle virksomhed. Og det gør der (39). Til simpel virksomhed svarer en social form, der svarer til symbiosen. Til operationel virksomhed svarer associativ social virksomhed (samarbejde) modsat den kooperative sociale virksomhed (samarbejde med arbejdsdeling), der kendetegner den intellektuelle virksomheds trin.

Hvis dette imidlertid er rigtigt, så må vi forvente, at finde kooperativ social virksomhed blandt arter, der er nået frem til det intellektuelle virksomhedstrin. Og det bekræfter vidnesbyrdene fra Jane LawickGoodalls chimpansereservat. Ligesom vi hos menneskeaberne finder simpel redskabsfremstilling, finder vi også hos disse dyr simpel social Kooperation (klapjagt).

De afgørende træk, redskabsfremstilling og social Kooperation, der af materialistiske tænkere siden antikken er blevet gjort til det særegent menneskelige, findes altså allerede hos de højeste aber. Hvilket naturligvis er teoretisk irriterende. At menneskets redskabsfremstilling og sociale Kooperation er tusindfold mere avanceret og kompliceret end abernes simple former, hjælper ikke meget herpå, med mindre man er villig til at definere den kvalitative forskel mellem mennesket og dyret som forskellen mellem det komplicerede og det simple.

Det kan man selvfølgelig blive nødt til, men resultatet bliver uvægerligt så gnidret, at man bør vælge en anden løsning, hvis man overhovedet kan finde én.

DET ANDET SPOR

Den virksomhedsudvikling, som vi har beskrevet i det ovenstående, er udviklingen af virksomhedens middelside, dens tekniske udførelse, pilen fra subjektet til objektet. (En analogi til produktivkræfternes udvikling). Hvilket modsvarer, at virksomhedens og psykens udvikling i fylogenesen netop er en udvikling i denne instrumentale dimension. Er der andre trin på denne dimension end de tre, som vi har nævnt? Nej, det er der ikke. Men det betyder, at mennesket deler disse trin med de højeste dyr, og at den principielle forskel mellem dyr og menneske ikke befinder sig på denne dimension (40).

Altså må den befinde sig på en anden dimension. Findes der en anden dimension? Ja, udover den pil, der fører fra subjekt til objekt, findes der i virksomheden endnu en pil, nemlig den der fører fra objekt til subjektet. Den udtrykker, hvad subjektet vil opnå med objektet. Vi kunne kalde det den motivationelle pil eller den motivationelle dimension.

Det er indlysende, at denne pil eller dimension findes, virksomhed er formålsrettet aktivitet og tjener altid et formål, men det er mindre indlysende, at denne dimension kan undergå en differentieret udvikling som virksomhedens instrumentelle side. Hvad den sidste angår, så er ulvens jagt temmeligt forskellig fra ormens fødestrategi, men motivet er vel i begge tilfælde det samme egenlystige motiv, nemlig det at få mad i maven og dermed opretholde sig selv?

Den opfattelse, at al virksomhed er egenlystig, er en grundtanke i den borgerlige og mekanisk materialistiske filosofi. Selviskheden (Helvetius: "Mennesket elsker sig selv") og individualismen (Bentham: "Fællesskabet er et fiktivt legeme sammensat af individuelle personer") som aksiomer genspejler på een gang de kapitalistiske markedsforhold og det mekaniske videnskabsparadigmes logik. Opfattelsen strider tilsyneladende mod de sociale virksomhedsformers elementære kendsgerninger, men begyndende med Hobbes Leviathan (1651) når de materialistiske filosoffer frem til, at den sociale eller fælleslystige virksomhed er egenlystig virksomhed, der realiseres gennem (og til samtidig gavn for) andre. Dette er i princippet korrekt. I både symbiosen, associationen og Kooperationen er der tale om fælleslystig virksomhed, der ultimativt har de individuelle deltageres egenlyst som motiv.

Derimod er det ikke rigtigt, at al virksomhed er egenlystig! (41). Og svarende hertil går heller ikke enhver motivpil tilbage fra objektet til det virksomme subjekt. Hønen ender ikke altid i rævemors mave. Den kan også ende i ræveungens mave. Her nytter den ikke rævemor. Rævemors jagende virksomhed var derfor uegenlystig. Tanken støder mod den vanetænkning, vi har fået i filosofisk arv, men artens bevægelse fra generation til generation er kun mulig, fordi voksne individer sætter deres energi og indsats ind på at bringe individer i vej, der ikke er dem selv. Hvor der i modsætning til social virksomhed, der er

kendetegnet ved reciprocitet, er en hel principiel asymmetri mellem det ene individ (forældrerens) og det andet individ (ungen).

Livets elementære kendsgerning er altså, at der findes to forskellige motivkredse, der styrer virksomhed. Der findes 1) den individuelle selvopretholdelses egenlystige virksomhed, hvortil hører den sociale virksomheds fælleslystige variant. Og der findes 2) den virksomhed, der sikrer artens fortsatte beståen gennem en uegenlystig (artsnyttig, hvis man vil) indsats over for ungerne.

Skal vi anbringe Leontjevs forestillinger om klappjagten som udtryk for det afgørende skift mellem dyrisk og menneskelig virksomhed i denne klassifikation, der tager udgangspunkt i virksomhedens anden pil, så identificerer han skiftet med overgangen fra individuel egenlystig virksomhed til fælleslystig virksomhed, svarende til den forskydning (komplicering) af mål og motiv, der gøres til det centrale. Problemet var imidlertid som sagt, at en sådan virksomhed allerede ses i kimform hos de højere primater, og derfor ikke kan være det særegent menneskelige. Ihvertfald ikke hvis man forlanger, at det særegent menneskelige skal være noget principielt eller kvalitativt nyt.

Hvis vi ikke kan finde det afgørende nye på egenlystens og fælleslystens mark, så kan vi måske finde det på artsnyttens eller uegenlystens. Ihvertfald er det min påstand (42), at det særlige menneskelige forhold samfundsforholdet - opstår af yngelplejeforholdet og ikke af det sociale forhold (43). Konsekvenserne af denne opfattelse er mangeartede, her skal blot nævnes, at distinktionen mellem det samfundsmæssige og det sociale betyder, at disse to forskellige forhold ikke gøres til det samme forhold (den for vide bestemmelse), og at det samfundsmæssige forhold ikke reduceres til det sociale forhold (den for snævre bestemmelse). Tilføjelsen af et ekstra spor til virksomhedsteoriens motorvej giver os altså flere brikker at spille med, og gevinsten er en kvalitativ forskel mellem menneske og dyr, der på en gang er ny, simpel og vidtrækkende nok til at fange menneskets virkelige diskontinuitet med dyreriget uden at sætte kontinuiteten overstyr.

AFSLUTNING

Virksomhedsteorien er utvivlsomt den almenpsykologiske rammeteori, som vores videnskab længe har manglet. Endnu er det dog ikke tydeligt, at hele det psykologiske genstandsområde kan anskues ud fra virksomhedsteorien. Det er således først og fremmest på de instrumentelle objektrelationers område - inklusive de pædagogisk-psykologiske discipliner, der studerer tilegnelsen af disse relationer - at virksomhedsteorien har haft konkret praktisk bid. Uden for disse områder, derimod, har virksomhedsteoriens status og praktiske anvendelighed været uklar.

At virksomheden har sin styrke dér, hvorfra den har udviklet sig, er ikke forbavsende. Imidlertid er det for snævert at identificere virksomhed som en instrumentel objektrelation alene. Foldes virksomheden ud vil den også kunne vise sin konkrete, praktiske styrke på psykologiens øvrige områder. Det er begrundelsen for ovenstående betragtninger, der argumenterer for, at virksomhedsteorien er psykologiens motorvej, men at den går igennem et landskab og har to spor. Dvs. sætter såvel et ydre som et indre skel som nødvendige forudsætninger for virksomhedsteorien.

LITTERATURHENVISNINGER

1. Leontjev, A.N.: *Virksomhed, bevidsthed, personlighed*. Sputnik, Moskva 1983, s. 6.
2. Leontjev, A.N.: *Virksomhed, bevidsthed, personlighed*, Sputnik, Moskva 1983, s. 14.
3. Marx, K.: Teser om Feuerbach, *Marx-Engels Udvalgte Skrifter II*, Kbhvn. 1973, s. 26.
4. Feuerbachtserne er et led i den proces, der fra de Økonomisk-filosofiske manuskripter i 1844 til Den tyske Ideologi i 1845, fører Marx og Engels frem til den historiske og dialektiske materialisme.
5. Marx, *op.cit.* 6. F.eks. Leontjev, *op.cit.*, s. 22 og s. 77.
7. Vygotskijs artikel om bevidsthedsproblemet i adfærdspsykologien fra 1924 kan ses som et effektivt startskud. (L.S. Vygotskij: *Consciousness as a Problem in the Psychology of Behavior*, *Soviet Psychology*, 1979, XVII, no 4, s. 3 - 35.) Om den kulturhistoriske skoles udvikling se f.eks. L.I. Bozhovich: *The Concept of the Cultural-Historical Development of the Mind and Its Prospects*, *Soviet Psychology*, 1977, XVI, no. 1, s. 5 - 22. Om Leontjevs egen løbebane se temanummeret "A.N. Leontjev and Modern Psychology", *Soviet Psychology*, 1984, XXIII, no 1.
8. Teorien findes i to bøger baseret på tidligere afhandlinger og artikler. *Problemer i det psykiskes udvikling* fra 1959, dansk udgave Rhodos 1977; og *Virksomhed, bevidsthed, personlighed* fra 1975, dansk udgave Sputnik 1983.
9. Citat fra Ilyenkovs *Dialectical Logic* i V.V. Davydov: *Activity and Reflection in Leontjev's Theory*, *Soviet Psychology*, 1981, XIX, no. 4, p. 16.10. James V. Wertsch: *The Concept of Activity in Soviet Psychology*, New York 1981, opstiller følgende principper: 1) Princippet om virksomhedens analyseniveauer, 2) om mål og målrettethed, 3) om formidling, 4) om genese eller udviklingsforklaring, 5) om vejen fra eksternalisering til internalisering.

A.G. Asmolov, *Basic Principles of a Psychological Analysis in the Theory of Activity*, *Soviet Psychology*, 1986-87, XXV, no. 2, p. 78, opstiller disse principper: 1) Princippet om genstandsmæssighed, 2) om subjektets aktivitet, 3) om non-adaptation, 4) om formidling, 5) om internalisering og eksternalisering, 6) om analyse i helheder (momenter) ikke i elementer, 7) om genspejlingens afhængighed af objektets placering i virksomheden.

11. Davydov, V.V. & V.P. Zinchenko: *The Principle of development in psychology*, *Soviet Psychology*, 1981, XX, no 1, p. 22.
12. *Op.cit.*, p. 78.
13. Hegel, G.W.F.: *Geschichte der Philosophie*. Cf. Johs. Witt-Hansen: *Den antikke filosofis historie*, 2. udv. udgave, København 1965, s. 79.
14. *Natura non facit saltus* (naturen gør ingen spring) var et aksiom, der deltes af såvel skolastikken under feudalismen, som af den nye videnskab under kapitalismen. På grænsen mellem de to udtrykte Leibniz det således: "Intet sker med et slag, og det er en af mine vigtigste og bedst bekræftede grundsatninger, at naturen aldrig gør noget spring. Dette kalder jeg kontinuitetsloven (M. Pahuus: *Leibniz*, Kbhvn. 1967, s. 194)". Darwin udtrykte det således: "Grundsætningen om, at *natura non facit saltus*, som enhver ny tilføjelse til vor viden gør stadig mere sand, er derfor fuldt forståelig ud fra denne teori (evolutionslæren, NE). Vi kan let se, hvorfor naturen er en ødeland med variation, men en gnier med fornyelse (*Origin of the Species*, Penguin, London 1968, s. 444-45)". Darwin forsøgte da også i *Descent of Man* fra 1872, at bevise, at alle menneskets egenskaber allerede findes i en eller anden grad hos dyrene, hvorfor der kun er tale om kvantitativ forandring ikke kvalitativ udvikling. Hegel er af en ganske anden mening og siger: "Naturen kender ikke til spring, siger man; og den gængse forestilling om opståen og forsvinden mener ... at måtte forstå dette sådan, at tilblivelse og bortdøen foregår gradvis... (Man) har allerede på forhånd det tilblivende og det bortdøende fuldt færdigt og gør forandringen til den blotte ændring af en udvendig forskel, hvorved den i virkeligheden kun er en tautologi. Denne tænkemåde kan i det hele taget vanskeligt begribe nogets overgang i sin anden-væren og modsætning; den foregøgl sig at kunne begribe identitet og forandring som det udvendige og ligegyldige, der hører til det kvantitative. (*Wissenschaft der Logik, Werke 5*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1970, s. 440-41)." Lenins sammenligning af de to udviklingsopfattelser er kort og præcis: "De to grundlæggende ... opfattelser af udviklingen (evolutionen) er: udvikling som formindskelse og forøgelse, som gentagelse, og udvikling som modsætningernes enhed (spaltningen af det udelte i hinanden udelukkende modsigelser og vekselvirkningen imellem dem)... Den første opfattelse er død, farveløs, tør. Den anden livskraftig. Kun den anden giver nøglen til alt eksisterendes 'selvbevægelse'; kun den giver nøglen til 'springene', til

- 'afbrydelsen i kontinuiteten', til 'omslaget i modsætningen', til det gamles tilintetgørelse og det nyes opståen (*Collected Works* 38, Moskva 1972, s. 360)".
15. Leontjev, *op.cit.*, s. 7.
 16. Davydov & Zinchenko, *op.cit.*, s.23.
 17. Dubois-Reymond: *Die sieben Welträtsel* 1882.
 18. Davydov & Zinchenko, *op.cit.*, s. 23.
 19. Leontjev, *op.cit.*, s. 85.
 20. *Ibid.*, s. 84.
 21. Davydov, V.V.: Activity and Reflection in Leontjevs Theory, *Soviet Psychology*, 1981, XIX, no.4, s. 17.22. Mærkelig i forhold til virksomhedsteorien. Ikke mærkelig i forhold til den dominerende tænkning inden for datidens objektive eller naturvidenskabelige psykologi, som Leontjev nok hæver sig op over, men kun ved at stå på den. Det er altså nemmere at forstå, hvis man ser en parallel til Leontjev i Tolman.
 22. Leontjev, A.N.: *Problemer i det psykiskes udvikling*, 1, Kbhvn. 1977, s. 78.
 23. *Ibid.* s.116.
 24. Engelsted, N.: Hvad er psyke?, *Psykologiens almene grundlag* (indlægge fra symposium ved Psykologisk Institut, Aarhus Universitet, 24.-25. sept. 1987 i anledning af Henrik Poulsens 60-årsdag.) In press.
 25. Davydov og Zinchenko siger det udmærket med et citat fra en anonym antik filosof, der fremførte følgende "about the nature of the mind (soul) that gets to the very essence of the problem: 'If you do not know what you are looking for, then why are you looking; if you know what you are looking for, then why are you looking for it?'" Forfatterne fortsætter: "This fundamental contradiction is the true source of the development of the mind of animals and man. Psychology as a science itself develops by advancing the development of concepts that enable it, in one way or another, to reveal the possibility of resolving this contradiction. To look for something that does not yet exist but that is possible and is presented to the subject only as a goal, something that exists as an idea and is not yet actual: this is the fundamental, cardinal aspect of the vital activity of every sentient and thinking being - a subject. (Davydov & Zinchenko, *op.cit.*, s. 24)."
 26. Asmolov, *op.cit.* (note 12).
 27. *Ibid.*, s. 80.
 28. Frankl, V.E.: Meaninglessness: A challenge to psychologists, *Psychologia Africana*, 1970, 13, 87-95.
 29. Jeg tænker naturligvis her på en række af forholdene fra den dynamiske psykologi, som Freud formentlig med rette knyttede sammen med en homeostatisk opfattelse af adfærden. I den sammenhæng er det ikke et tilfælde, at behaviorismen og psykoanalysen har haft let ved at finde en teo-

- retisk overensstemmelse. Det skyldes utvivlsomt et fælles genstandsmæssigt forlæg, som igen kan eksemplificeres ved Lille Alberts associative symboldannelse. Problemet er derfor ikke det, som psykoanalysen og behaviorismen har set (homeostasen), men det, som de ikke har set (virksomheden).
30. Marx, K. & F. Engels: *Den tyske Ideologi*, Kbhvn. 1974, s. 26.
 31. Denne antropologi er ikke særegen for den dialektiske materialisme, det er tværtimod den klassiske (mekaniske) materialismes standardforestilling (genfindes hos Epikur, Lukrets og Rousseau). Hvilket selvfølgelig burde vække til eftertanke. Se N. Engelsted: *Englen og Dyret*, Kbhvn. 1987.
 32. Den efterfølgende problemformulering hidrører fra N. Engelsted: *Springet fra dyr til menneske*, Kbhvn. 1984, hvor den er gennemgået meget mere detaljeret.
 33. Lawick-Goodall, J.: *I skyggen af mennesket*, Kbhvn. 1972.
 34. Se Leontjev, A.N.: *Problemer i det psykiskes udvikling*, 2, Kbhvn. 1977, s. 318 ff.
 35. Og, uden at det bliver sagt, formentlig også den genetisk tidligste form for menneskelig virksomhed.
 36. Leontjev, *op.cit.*, s. 321.
 37. *Ibid.*
 38. Se Engelsted, *op.cit.*, s. 82 ff.
 39. Der er en afgørende kvalitativ forskel på dyrets og menneskets intellektuelle virksomhed og sociale Kooperation. At benægte det, ville være at benægte det evidente. Men hermed ikke være sagt, at den kvalitative forskel mellem dyr og menneske beror på forskellen mellem deres respektive intellektuelle virksomhed og sociale Kooperation. Det kunne være omvendt, at forskellen i intellektuel og social virksomhed beror på den kvalitative forskel mellem dyr og menneske. (Som så må forklares ad anden vej). Det sidste er min påstand.
 40. Også her gælder, at omnis determinatio est negatio..
 41. Forestillingen er udviklet i Engelsted, N.: *Springet fra dyr til menneske*, Kbhvn. 1984, dog endnu i en form, der er blind for den uegennyttige (artsnyttige) virksomhed som en fundamental biologisk realitet. Enhver for sig selv bliver fejlagtigt gjort til naturhistoriens grundsætning.
 42. Det karakteristiske ved samfundsforholdet er netop, at det er et non-reciprokt forhold mellem individer. Altså en asymmetrisk relation, der fra den ene side er afhændelse og fra den anden side tilegnelse. Uden tilegnelsen (af færdigheder, viden, goder skabt af andre som hovedregel ukendte individer) kunne det menneskelige individ ikke eksistere. Hvoraf følger, at det menneskelige liv ville være ligeså umuligt uden afhændelsen, som jeg vil identificere med begrebet arbejde.